

ПРОБЛЕМА "ПЕРСОНАЛІЗАЦІЇ" ПРАВА В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ СУСПІЛЬСТВА

Тімуш І.С.

кандидат юридичних наук, доцент
Київський національний університет внутрішніх справ

Динамізм соціокультурного буття з необхідністю супроводжується відповідними перетвореннями у сфері ціннісних орієнтирів, які, з одного боку, детерміновані першим (будучи виразниками суб'єктивної "невдоволеності" наявним станом цього буття та уявленень про "належне"), а з іншого – є аксіологічними чинниками його постійних трансформацій. При цьому, певна річ, змінюються і людські уявлення про свободу, справедливість, гідність, права, обов'язки та інші сутнісні виміри самої ідеї права, а також поняття про способи й напрями здійснення правового регулювання в суспільстві.

Одним з ключових показників узгодження тлумачень сутності права та правореалізації з нинішніми суспільноорганізаційними тенденціями є переспрямування смислових векторів від домінанти державницьких інтересів до пріоритетності суб'єктивних прав, свобод і законних особистих інтересів громадян. Тобто можна стверджувати, що загалом праворозуміння поступово переходить від попередньої його етатизації до своєрідної "персоналізації", зорієнтованості, перш за все, на гарантування й здійснення вільної (у межах суспільної прийнятності) самореалізації особистості як людини та громадянина. У контексті такого перегляду основ праворозуміння, звичайно ж, переосмислюється співвідношення права та політики. У результаті можна констатувати, що наразі "після жахів тоталітарних режимів більшовизму, фашизму та націонал-соціалізму. Європа відмовляється від традиційного тлумачення права виключно як знаряддя здійснення політики й недвозначно виражається в тому, що політика повинна підпорядковуватися праву, тобто правам людини, що в такому разі вона є ні чим іншим, як тільки організацією здійснення та захисту права, тобто знов-таки прав людини. При підпорядкуванні політики праву зростає, по-перше, суспільне значення права; по-друге, і практичне значення праворозуміння. Останнє означає й те, що як буде визначатися право, таким буде й зміст державної політики, що здійснює імперативи цього права" [3, с. 286].

Якщо будь-який тоталітарний режим прагне нормативного узагальнення та об'єктивізації в матерії закону інтересів далеко не всього суспільства, а переважно

тієї його частини, що займає домінуючі позиції в політико-економічному житті (на чому, власне, ґрунтується "класовий" та гетерономний характер правосвідомості в тоталітарних суспільствах, а також схильність до позитивізації теоретичних доктрин праворозуміння), то демократичний зміст права полягає в рівності визнання суб'єктивних інтересів, безвідносно до соціальної, політичної, етнічної, економічної чи іншої належності. Відповідно об'єктивізація права при цьому починає тлумачитися вже не тільки як законодавче закріплення будь-якого правила, встановленого чи санкціонованого державою й забезпеченого певною примусовою силою, а все більше потребує свого позадержавного (і взагалі позавольового) легітимування шляхом його узгодження з природними та суспільно-історичними реаліями. Що ж стосується різноманітності (і навіть суперечливості) актуальних та потенційних виявлень як людської природи, так, звичайно, і самих спрямувань індивідуальних інтересів, то об'єктивною основою їхнього врівноваження тут має бути не "піднесена до закону воля панівного класу", а той компроміс, який досягається "природним" (несиловим, вільним) шляхом при вирішенні питань, пов'язаних з колізіями та перехресцями окремих претензій на реалізацію правової свободи.

У руслі згаданих реформацій праворозуміння досить чітко вирізняється концепція, що дістала назву "правового персоналізму". Її основний зміст можна, мабуть, резюмувати як спробу вивести фундаментальні виміри права (щодо яких решта його характеристик були б логічно похідною) не з певних "соціатарних" підвалин (державних, суспільних чи загальнолюдських), а з параметрів конкретної особистості та способів її входження до системи відносин у межах певного соціуму. Тим самим передбачається врахування не тільки тих "спільних знаменників", що характеризують будь-якого індивіда як представника тієї чи іншої спільноти (нації, держави, етносу або людства взагалі), а й індивідуальної неповторності правосуб'єктів.

До речі, ще Й.О. Покровський пов'язував подібну персоналістську зверненість права з більш високими його еволюційними шаблонами. Адже, як відомо, з погляду кла-

сичної правової раціональності, сформованої на ґрунті ренесансної культури, гуманістичний характер права полягає в певній "універсалізації" природних прав людини з метою належного здійснення інтересів, так би мовити, "усередненого", "типізованого" людського індивіда. Однак "на більш високих етапах розвитку посилюється усвідомлення самотності та неповторності кожної окремої особистості й разом з тим починає відчуватися потреба в праві на цю самотність, у праві на індивідуальність" [5, с. 121].

Зрозуміло, що за такого підходу основний акцент робиться не на нормативізації права, за якої його вимоги узагальнюються в імперативах закону та "спускаються" й поширюються на ті суспільні відносини, що підлягають правовому регулюванню. Навпаки, при цьому реальне досягнення міжособистісної згоди в конкретній ситуації має набути законного статусу та захищатися й охоронятися законом.

Загалом праворозуміння, засноване на концепції правового персоналізму, ґрунтується на таких чотирьох аксіомах:

Пріоритетність особистості щодо держави чи інших соціальних утворень (на відміну від поширеного в демократичних країнах визнання їх рівносуб'єктності); правова рівноправність осіб (життя, свобода або ж інші цінності одного індивідуума не є більш цінними, ніж життя й свобода іншого).

Кожна особа не є в культурному плані самодостатньою для задоволення всього розмаїття своїх інтересів (причому з розвитком суспільних можливостей такого задоволення, відповідно, розширюється діапазон індивідуальних потреб, що сприяє, у свою чергу, перманентному зменшенню міри зазначеної самодостатності та підвищенню ступеня взаємозалежності індивідів).

Потреба в подоланні цієї культурної обмеженості (а отже, індивідуальної несамодостатності) людини змушує її вступати в різноманітні відносини з іншими людьми – обмінюватися послугами, що виступають у ролі основних засобів здійснення їхніх власних інтересів (через розвиток здатностей здійснення інтересів та задоволення певних потреб інших людей).

Рівні та рівноправні люди не можуть обмінюватися послугами інакше як на основі принципу еквівалентності; тобто "право, у формі якого юридизується еквівалентність взаємних послуг, вже не може бути визначеним інакше, ніж як єдність або ж, як мінімум, рівновага прав та обов'язків" [3, с. 289–290].

У методологічному плані описана модель передбачає пізнання права, починаючи саме від індивіда, а отже, від тих суб'єктивних прав, що безпосередньо створюються ним у процесі еквівалентного обміну та відносяться до нього (а тому лише виявляються та констатуються як юридичний факт, а не "даруються" милістю чиєї-небудь

волі). У взаємному обміні послугами синхронно генеруються (на кшталт єдності дії та протидії) права й обов'язки сторін, а отже, визначаються сфери дозволеного та належного. Справді, якщо який-небудь суб'єкт не є зобов'язаним дотримуватися певних договірних рамок, ми не маємо права вимагати від нього такого дотримання (і навпаки). Із цього випливає, що правова свобода та правова зобов'язаність її самообмеження (з метою реалізованості еквівалентної свободи інших) є взаємопороджуваними та взаємопідтримувальними феноменами, рівноважність яких становить онтологічний фундамент права й правового регулювання суспільства.

З іншого боку, згадана зобов'язаність стає гарантом також власної правової свободи суб'єкта, оскільки жодним іншим цивілізованим шляхом, окрім визнання аналогічного права за іншими людьми, неможливо забезпечити здійснення своїх інтересів: адже ігноруючи рівноправність таких інтересів, будь-хто наражається на цілком резонну протидію з боку оточення й тим самим перешкоджає реалізації бажаної ним міри самовизначення.

Разом з тим, попри ту теоретичну прозорість і, здавалося б, логічну послідовність та обґрунтованість, які досить відчутно сприяють привабливості правового персоналізму й зростанню його популярності серед правознавців, ця концепція стикається на шляху свого розгортання з рядом "каменів спотикання" й непереборних суперечностей. Насамперед, у цьому плані не можна не звернути уваги на той факт, що навіть найвідвертіші прибічники цього підходу до праворозуміння, з одного боку, намагаються на культивуванні ідеї "невід'ємних прав людини" як основної правової цінності демократичного суспільства; з іншого – внаслідок проголошення нерозривності прав та обов'язків, які взаємогенеруються в процесі обміну послугами при реалізації особистих (а при цьому й суспільних) інтересів, сама ця ідея визнається ними "досить проблематичною, ... оскільки не може бути обґрунтованих вимог щодо гідної поведінки без зобов'язань щодо неї. А кожна відмова від такої зобов'язаності означає й об'єктивну відмову від відповідного суб'єктивного права, яке гарантувалося цим зобов'язанням. Суб'єктивне право, відокремлене від обов'язку, втрачає власну самототожність та перетворюється на свою протилежність – на привілеї (на агресію проти "ближнього"), а обов'язок, який відокремлений від права, не створює для його виконавця нового суб'єктивного права або не гарантує наявного права, трансформується в тяжку повинність (в експлуатацію, у поневолення особи на користь інших осіб чи державних інституцій)" [3, с. 293–294].

Тобто будь-яке порушення балансу між правом та обов'язком у бік першого розглядається з цієї позиції як оформлена у вигляді привілеїв агресія особистості проти суспільства, а в бік другого – як здійснювана у вигляді повинності агресія суспільства чи держави проти особистості. Отже, "невід'ємні права" в цьому разі мають розцінюватися не як "природно-правова категорія", а лише як той варіант "привілеїв", які "можуть бути лише категорією позитивного права (закону), оскільки ними може наділити конкретну людину чи соціальну групу тільки держава як самовільно вчиняюча сила в правотворчості, що видає не-правові закони" [3, с. 294]. Водночас за самим своїм сутнісним визначенням такі права як раз навпаки покликані забезпечувати той гарантований мінімум особистої свободи, на який не змогла б офіційно посягнути навіть держава. Як слушно зауважує С.С. Алексєєв, "невід'ємні права людини тому й стосуються "держави як такої" і тому й оберігають особу від свавілля влади, що вони за своїм джерелом та найважливішою стороною своєї суті звернені до людини як духовної особистості і в цьому відношенні зачіпають не політику, ... а насамперед духовні, моральні начала людей" [1, с. 625].

Саме через те, що персональне досить важко відокремити від соціального навіть суто теоретично, "гранями права як цілісного явища є приватне і публічне право... В основі поділу права на публічне і приватне лежить інтерес... Зокрема, приватний інтерес може легко трансформуватися в публічний і навпаки. У конкретному суспільно-політичному бутті часто має місце конвергенція публічних і приватних інтересів, що розкриває цілісність права" [4, с. 8, 9].

Суттєвим моментом персоналістського праворозуміння є, як уже згадувалося, "антисоціатарна" орієнтація в підходах до визначення джерел та основних орієнтирів права. Цей, так би мовити, "правовий екзистенціалізм" (на протигагу правовому онтологізмові) мотивується, крім згадуваних раніше аргументів, ще й важкістю вирішення "питання про логічну форму, якої набуває чи повинно набирати право, що "надходить від суспільства" [3, с. 288], тоді як таке питання не виникає при виведенні векторів права з міжособового компромісу. Звичайно ж, суспільна правосвідомість не реалізує себе безпосередньо, а лише крізь призму індивідуального правоосмислення та "інтерференцію" суб'єктивних свобод, однак це не означає того, що вона жодним чином не конститується в контексті правової реальності. Вже сам факт перманентної гуманізації навіть позитивного права за рахунок поетапного розширення законодавчого закріплення діапазону невід'ємних прав людини свідчить про дедалі глибше проникнення в нього тих імпульсів, що йдуть саме від соборності людського суспі-

льства, а не від держави чи окремого самоідентичного й неповторного індивіда.

До речі, у плані персоналістського підходу виникають труднощі з визнанням правового характеру прав людини "другого покоління": "оскільки правоздатність недієздатних осіб за допомогою закону перетворюється в їхнє суб'єктивне право без посередництва виконання певних обов'язків, то... це свідчить про те, що специфіка суб'єктивного права не має в собі юридичних аргументів для легалізації суб'єктивних прав людини "другого покоління". Проте об'єктивне право їх узаконює, але узаконює як певні привілеї для недієздатних осіб. Це означає, що права людини "другого покоління" не є специфічно правовими, за своєю природою вони моральні (милосердні) права, хоча й мають форму закону" [3, с. 301]. Однак очевидно, мабуть, що прибічники "чистого" правового персоналізму, у цілому опонуючи позитивістській доктрині, у таких випадках потрапляють у ту саму пастку, намагаючись жорстко розвести моральні та правові критеріальні виміри справедливості.

Також варто згадати ще про одну обставину, яка призводить до суперечливості персоналістського підходу до праворозуміння. Справа в тому, що при визначенні права на основі презумпції пріоритетності індивіда (особистості) доводиться стикатися з проблемою сутнісної диверсифікації людини (аж до взаємопротилежних варіантів індивідуальних схильностей). Саме тому, до речі, прихильники цієї доктрини відмовляються від імперативно-нормативної форми вираження права як такої, оскільки, відштовхуючись від індивідуально-особистісних характеристик неможливо несуперечливим чином узагальнити правові вимоги. Наприклад, як би резонно та привабливо не виглядав відомий категоричний імператив, що вимагає від кожного вчиняти лише так, як він бажав би, щоб вчиняли щодо нього самого, однак слідування цій максимі призводить до парадоксів, коли йдеться про індивідів із збоченою психікою та "не-стандартними" бажаннями. Певна річ, суспільство в переважній своїй більшості було б проти визнання навіть правомірності (а не те щоб схвальності й "належності") якомога більшого поширення вчинків, які оцінюються як "бажані щодо себе", скажімо, у свідомості садо-мазохіста.

Дійсно, суперечливу природу людини практично неможливо несуперечливим чином підвести під певний "єдино-правовий" стандарт (особливо, якщо логічно виходити не із "загальнолюдських", а виключно з індивідуальних цінностей). Тим більше, що будь-яка особистість являє собою єдність біологічного та соціального. При цьому, коли в "конкуренції" цих двох субстанційних начал переважає перше, індивід виявляє схильність реалізувати себе не стільки

в іпостасі творця культури, скільки в ролі споживача культурних надбань, "а тому – в статусі агресора. Агресивність у цьому випадку розуміється як прагнення до особистого добробуту за рахунок звуження добробуту "ближнього". Тому в умовах зазначеного пріоритету підвищується не тільки культурна активність особистості, а й активність кримінальної агресії, яка сприймається індивідом як більш ефективний спосіб досягнення добробуту та володарювання над "ближнім", ніж виконання обов'язків" [3, с. 302].

Отже, яким би не було бажання після тривалого тоталітарного минулого з його насильницьким "усуспільненням" та "одержавленням" права, поринути в іншу крайність – абсолютну персоналізацію прав, все ж таки доводиться констатувати необхідність урахування не тільки індивідуально-особистісного аспекту праворозуміння, а й форм даності через цей аспект тих ціннісних мірил належності, які дають змогу вести мову не просто про право того чи іншого окремого індивіда, а про право людського суспільства.

Хоча концепція правового персоналізму й не позбавлена певних вад, пов'язаних з порушенням в її принципових засадах балансу між індивідуальним і соціальним, треба визнати позитивність її прагнення до реалізації суспільної справедливості через встановлення рівноваги суб'єктивних прав та обов'язків, а також відзначити ефективність її методології в плані автономізації й активізації індивідуальної правосвідомості, кризь призму якої лише й здатне реалізуватися право в суспільному бутті. Як визнає один з представників персоналістської школи професор Університету права Литви А. Вайшвіла, "єдність суб'єктивних прав і обов'язків... у сучасному світі не є достатнім засобом для підтримання в суспільстві соціальної стабільності", однак "все-таки вона є основним засобом такої стабільності, оскільки надійність її підвалин – та правова справедливість, що є юридичним оформленням основного соціально-економічного принципу – еквівалентності обміну взаємними послугами. Тоді зазначена єдність буде зрозумілою й на рівні повсякденної свідомості" [3, с. 302–303]. Адже, насправді, право виявляє здатність до соціалізації егоїстично налаштованого індивіда лише в тому разі, якщо воно набирає форми такої єдності.

У руслі наведених міркувань стає ще більш зрозумілою актуальність проблем інтегрування сучасного права як на рівні загальнотеоретичного праворозуміння (у напрямі узгодження ідвідуально-особистісних та суспільних його субстанційних основ), так і в плані досягнення логіко-функціональної єдності альтернативних модусів його матеріалізації в законі, уособлених, відповідно, в приватному та публіч-

ному праві. У цьому відношенні цілком обґрунтованою видається позиція, яку можна резюмувати таким висновком: "якщо в державі поряд з публічним розвивається приватне право, яке дає можливість громадянину самостійно створювати для себе права і обов'язки, є більше підстав стверджувати, що при цьому дістає розвиток принцип рівності, відповідно до якого повинні враховуватись інтереси як окремого громадянина, так і суспільства в цілому. За таких умов громадянин має переваги не тільки при формуванні його прав і обов'язків, а й під час їх здійснення та захисту" [2, с. 36].

Зрозуміло, що створення права (незалежно навіть від того, чи брав конкретний суб'єкт участь у цьому створенні і чи відповідає воно інтересам останнього) не є автоматичним гарантом його реалізації (уже хоча б через можливість зловживань своїми суб'єктивними правами з боку одних осіб з відповідним "урізанням" таких прав для інших). Тому, насамперед, держава має чітко регламентувати межі здійснення прав з метою створення перешкод для такого зловживання. При цьому до порушників суб'єктивних прав мають застосовуватися не тільки цивільно-правові, а й адміністративно-правові санкції та кримінально-правові покарання (тобто заходи, передбачені галузями публічного права). І тут, до речі, немає ніякої логіко-правової непослідовності, оскільки в більшості випадків зловживань своїми правами наявна не тільки шкода та збитки для приватних осіб, а й порушення громадського правопорядку, що регулюється нормами, чинність яких виходить за межі застосовності приватного права.

Таким чином, говорячи про пізнання, творення чи застосування права і при цьому розглядаючи його як на професійно-юридичному, науково-теоретичному чи повсякденно-практичному рівні, так і у формі "стихійних" суспільно-комунікативних чи офіційно-законодавчих норм, необхідно осмислювати його зміст з позиції того справедливого балансу індивідуального та суспільного його моментів, що є основним чинником забезпечуваної правом соціальної стабільності.

Література

1. Алексеев С.С. Право: опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М. : Статут, 1999.
2. Бірюков І. Предмет і метод приватного права / І. Бірюков // Право України. – 2002. – № 3. – С. 34–37.
3. Вайшвилла А. Правовой персонализм как аксиологическая теория и как методология правопонимания в современном демократическом обществе / А. Вайшвилла // Проблемы философии права : сб. статей. – Луганск : РИО ЛГУВД, 2006. – С. 283–305.

4. Костицький В. Право як цілісність / В. Костицький // Право України. – 2002. – № 2. – С. 8–9.

5. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права / И.А. Покровский. – М. : Статут, 1998.

Тимуш І.С. Проблема "персоналізації" права в умовах демократичних перетворень суспільства
Анотація. У статті розглянуто питання "персоналізації" права в умовах демократичних перетворень суспільства".

Ключові слова: демократичні перетворення, "персоналізація" права, суспільство.

Тимуш И.С. Проблема "персонализации" права в условиях демократических преобразований общества

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы "персонализации" права в условиях демократической перестройки общества.

Ключевые слова: демократические преобразования, "персонализация" права, общество.

Timush I. Problem of "personalization" of law in the conditions of democratic transformations of society

Annotation. In the article the question of "personalization" of law in the conditions of democratic transformations of society is considered.

Key words: democratic transformations, "personalization" of law, society.